

բոյս, կենդանի կամ մարդ — կը ծնին ու կը մեռնին, բայց կեանքը կը շարունակէ նո՛ր մարմիններու մէջ, ու թերեւ շարունակէ ի յաւիտեանս:

Այս էր արդեօք յաւիտենական այն կեանքը, որուն անկարկեց Յիսուս, երբ ըսաւ «Ես եմ կեանքի հացը...»: Ո՛ր անշուշտ. քանի որ մարդիկ լա՛ւ գիտէին թէ իրենց մարմիններու կեանքը պահող հացը այն շօշափելի և ծանօթ հացն էր, որով Յիսուս կերակրեց բազմահազար հետևորդները իրենս:

Երևուս կ'անկարկէր մի՛ւս կեանքին և այդ կեանքը պայմանաւորող այն միւս սնունդին, որոնք հոգիինն են միայն:

Կեանքի կոչուած արարածներուն մէջ, մարդը կը մասնակցի իր մարմնով՝ այն կեանքին որ բոյսինն ու կենդանիինն է առ հասարակ. բայց այդ մարմինէն վեր, ան կը մասնակցի նաև ուրիշ կեանքի մը, որ իր մտածումներու և ներքին ապրումներու կեանքն է: Եւ այն կեանք բառը կը գործածուի երկու երեւոյթներու համար, քանի որ երկուքն ալ կը հետեւին անմահ նո՛յն օրէնքին. երկուքն ալ պայմանաւոր են սնունդով մը՝ պահուելու և անելու. մարմինը՝ իր աճումին և պահպանումին, հոգին՝ իր աճումին և պահպանումին համար:

Կը տարբերին սակայն անոնք իրենց վախճանին մէջ. մին՝ նւթական և երկրաշին, կը վերադառնայ նիւթին և երկրին. միւսը՝ հոգեկան և աննիւթական՝ կը վերադառնայ յաւիտենականութեան, հոգեկան կեանքի աղբիւրին, Աստուծոյ:

Արդ, ո՞րն է կարեւորը և ո՞րը մեր ուշադրութեան արժանի առաւելաբար: Այն սնունդը և կեանքը՝ որուն ջօրերը խոտի նման են՝ թէ ան որ կը նայի յաւիտենականութեան:

Ո՞ր հացը — ան որ կը կերակրէ մահւ կանաչու մարմինը, թէ ան որմէ ուտողը պաշտեան մի՛ մեռանիցի:

Ոմանց համար թերեւ աւելորդ թուի հարցումը և մտածեն իրենց սրտին մէջ թէ ո՞ր անմիտը կը թողու յաւիտենականը, նախընտրելու համար մահկանացուն: Սակայն եթէ նայինք մեր կեանքի իրականութեան, պիտի տեսնենք թէ ան մեծաւ մասով գրաւուած է հողին տանող հացին հե-

ԿԱՆՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Բ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՊԱՅՏԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Յոյն փիլիսոփայութեան սկզբունքներու կիրարկութիւնը քրիստոնէութեան մէջ կը բղխէր Նոյնինքն փիլիսոփայութեան սկզբունքնէ: Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտել՝ հեթանոս Յունաստանի մէջ բոլորովին, այսպէս ըսենք, նոր կրօնի մը հիմնադիրները եղան, անկախ քրիստոնէութեան և պաշտամունքէ, ուղղակի մարդու բարոյական կեանքին, խղճմանքին զարգացման վրայ գնելով կատարելութեան հիմը: Շատ իրաւամբ ասոնք կը համեմատուին, կրօնից պատմութեան տեսակէտով, Թարայէլի մարգարէներուն հետ, ո՞րոնք քարոզեցին մի Աստուծոյ և ճշմարիտ Աստուծոյ, որ ամէն բանի սկիզբն է: Յունաստան այդ մեծ փիլիսոփաներու խօսքին և գործքին վրայ կը տեսնէր նոր կեանքի մը յայտնութիւնը, որ իր շատ կողմերով կը նմանէր քրիստոնէական կեանքին: Այս է պատճառը՝ որ այս փիլիսոփաներու միտքերը, Նոյնիսկ աւնոնց բանաձեւերը, կրնային յարմարիլ քրիստոնէութեան տեսական և գործնական կողմերուն, և իրր փաստ՝ ուժաւորել քրիստոնէական վարդապետներու տեսութիւնները: Զէ՛ որ Սոկրատին Դպրոցը նոր Աստուծոյ մը յայտնութեան պէտքը զգացուցած էր. չէ՞ որ այդ մեծ մարդիկը մաքուր կեանքի, արթուն խղճի, արդարութեան և ճշմարտութեան գաղափարները

տապնդումովը, ի հեճուկս միւսին՝ իրական կեանքի հացին:

Մտածենք քիչ մը մահուան մասին, որպէսզի զգանք անհատութեան կարօտը և փնտռենք այն հացը, որմէ ուտողը պաշտեան մի՛ մեռանիցի:

ՇԱՀԷ ՎՐԴ. ԱՃԼՄԵԱՆ

քարոզած և չհշտած էին և գրի առած էին զանոնք՝ գեղեցիկ ոճով մը. տարակոյս չկայ որ այս բոլորը շատ գիրութեամբ և շատ մեծ յարմարութեամբ կրնար կիրարկուիլ ի նպաստ Քրիստոնէութեան: Եւ օտուպիւ՝ ընդ լայն և ընդ երկայն գործածուեցան ատոնք մեր վարդապետներու պատրաստութեան մէջ՝ հայթայթելով անոնց համար մտաւոր պաշար մը, որ շատ սեղ զգալիութեամբ կը ֆիար անմարսելի:

Չուտ դաւանաբանական (dogmatique) ուսումնասիրու պատրաստութեան մէջ Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներ թէ և հետեւած են որոշ դրութեան մը, այսինքն՝ Աղեքսանդրեան Դպրոցին, Ս. Կիւրղի բանաձեւերուն, և հետեւորդ գուրս չեն ելած Տրիգերական Երեք Սուրբ Ժողովներուն գծած չրջանակէն, բայց շատ խնդրած են բեմը, լաւ ևս բեմական գրուածները, այդ նիւթերով: Այս երեսոյթը կ'ենթադրէ՝ թէ անոնք միշտ դաւանաբանական պայքարներ մղելու հարկին մէջ գտնուած են մա՛նաւանդ քաղկեդոնականներու դէմ: Եւ իրաւի՝ ընդդէմ երկաբնակաց գրուածներու ահագին զէջ մը ունի Հայ մատենագրութիւնը: Եւ բեմն ալ զբաղած է ատոնցով՝ անշուշտ լուսաւորելու համար ժողովուրդը, որ դաւանաբանական վիճաբանութիւններու հոսանքէն բռնուած՝ կը սպասէր որ բեմը գոհացում տայ իրեն՝ խօսքով ու գրչով:

Այս տեսակէտէն Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետները, Բաղկեդոնի Ժողովէն ետքը, մինչև վերջին դարեր, նոյնիսկ մինչև Կոյտոյի ժամանակները, ստիպուած էին պատրաստուիլ վիճաբանական զօրանք պաշար մը ամրարկու և կը տեսնենք՝ որ Ունիթոններու ժամանակէն սկսելով՝ Լատին աստուածաբանութեան հրապոյնն ալ նոր զբաղումներ կը ստեղծէ Հայ վարդապետներու, որոնք հակառակորդին զէնքը կ'ուզեն գործածել իրենց Եկեղեցւոյն դաւանութիւնը պաշտպանելու և ջատագովելու համար:

Քիչ մը ուշագիր ընթերցում մեզ հասած այս գործերուն վրայ, քիչ մը լուրջ խորհրդածութիւն ընթերցումին ըրած տպաւորութեան վրայ՝ բաւական են ցոյց տալ՝ թէ Հայ Եկեղեցւոյ Բեմը ի՞նչ գտնարուածութիւններէ անցած է, և անցուցած է մա՛ն

նաւանդ խորագէտ զբաղեցնող, բայց քրիստոնէական գործնական կեանքի համար քիչ օգտակար չըլաններ. վասնզի գրեթէ բոլորովին նուիրուած է դաւանաբանական վէճերու:

Ընտանեկան և ընկերական կեանքի, տնտեսագիտութեան, Եկեղեցւոյ և ժողովուրդի փոխադարձ յարաբերութիւններուն վրայ խօսող մասնաւոր գործեր չկան. բայց կ'են այս նիւթերուն հետ առնչութիւն ունեցող կանոններ ու քարոզներ, որոնց մէջ կը տիրեն քրիստոնէական Եկեղեցւոյն ընդունած և կանոնադրած սկզբունքները: Այնպէս որ, Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներ իրենց պատրաստութեան մէջ մասնաւոր աշխատութիւն մը չեն ըրած այս մասին (որ անշուշտ չէին ալ կրնար ընել, քանի որ ըմբռնութիւնը տարբեր էին այն ատենները), հետեւաբար պէտք չունէին օտար աղբիւրներէ օգտուիլ, ինչպէս որ, զոր օրինակ, կ'օգտուէին յոյն փիլիսոփայութեան՝ իրենց դաւանաբանական հմտութիւնը զօրացնելու և փայլեցնելու համար:

Վարդապետին ուսումնական պատրաստութիւնը ուրեմն, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, թէ և ճոխ կ'երևի և բաւական՝ ժամանակին պէտքերը գոհացնելու, բայց իսկապէս պղտիկ է այդ պատրաստութեան բոլորակը և միակողմանի: Այս մասին կարելի է որ մեղադրուին իրենք. այս է մեր գործը. ժամանակին ըմբռնութիւնն արդիւնքն էր այդ. բայց ինչ որ կը տկարանայ որչափ քննադատութեան մը առջև, սա՛ է՝ որ այդ պղտիկ բոլորակին մէջ մշակուած նիւթերն իսկ խակ մնացած և անմարտիլի եղած են. և այս երեսոյթին ամենէն հզօր պապօցոյցներն են այն բոլոր ձեռագիր և տպագիր գործերը, որոնց մէջ քիչ չեն չմշակուած և չմարսուած նիւթերու կոյտեր:

Նոյնիսկ հայերէն լեզուի տեսակէտով այս երեսոյթը գիտուած ատեն՝ շատ դիւրին է հասկնալ թէ գոնէ Ե. դարուն գեղեցիկ հայերէն մը կար, որ կը տիրէր ինչպէս հիւանալի թուրքմանութիւններու, նոյնպէս հետեւողութիւններու և հեղինակուածութիւններու մէջ: Բայց այս գեղեցիկ հայերէնը, իր բովանդակ կազմակերպութեամբ, հետզհետէ կ'աւարուի և օտար լեզուներու

ազգեցութեան տակ կը կորսնցնէ իր նկատարագիրը, մինչև ներսէսհաններու և Գրիգորիսեաններու դարը, որոնց գրչին տակ Սուրբ Թարգմանչաց հայերէնը ուր կանոնաւորութեան փայլ մը կը ստանայայ. վասնզի, զոր օրինակ, Շնորհալիներ և Լամբրոնացիներ, շատ լաւ գիտեցած են մարտիկ իրենց նիւթը և երեւան բերել զբաղանդութեան նոր դարագլուխ մը, ուր վստահաբար կրնանք տեսնել՝ որ վարդապետին ուսումնական պատրաստութիւնը աւելի՛ հիմնական է և աւելի՛ գործնական^(*):

Վարդապետական ասպարէզի պատրաստութիւնը համար մասնաւորապէս կազմակերպուած դպրոցներ չկային, դպրոց բառին այն նշանակութեամբ, որ կ'ենթադրէ խնամեալ ծրագիր մը, ուսումներու որոշեալ տարիներու շրջանով մը: Բայց Դպրոցը՝ իբր որոշ գաղափարի մը, Աստուածաբանական՝ Փիլիսոփայական որոշ գրութեան մը արտայայտութիւն՝ կ'երեւի որ գոյութիւն ունեցած է: Թարգմանչաց զբաղանդ բովանդակ արդիւնքը՝ դպրոցի մը, Թարգմանչական աշխատութիւններու և ոսկի հայերէնի մը դպրոցին կիւրքը կը կրէ՝ ծաթեւոյ Դպրոցը փիլիսոփայական և աստուածաբանական բարեփոխուած գրութեան մը ներկայացուցիչը եղած է: Միջին դարը, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մէջ, Կաթողիկոսարաններով ու Վանքերով, թէ՛ մեկնողական, թէ՛ գրական և թէ՛ դաւանաբանական համագործութիւն մը կը ներկայացնէ. բացառիկ երեւոյթ մը, ուր կրօնական կարծիքներու և հայեացքներու համար աւելի՛ լայն հորիզոն մը կայ և միտումներ՝ եկեղեցական միութիւն մը յաջողցնելու քրիստոնէական յարանուանութիւններու մէջ, մեղմոցներով դաւանաբանական տարբերութիւններուն ու խտրութիւններուն վրայ դրուած շեշտերը:

Ուսումնավայրերը միմիայն վանքեր չէին. վանքի վանքերը իրենց ծագումով՝ աւելի մենաստաններ էին, ճգնաբաններ կամ օթեմաններ, քան իսկական ուսումնավայրեր կամ դպրեմանքեր, այլ հետզհետէ և շատ շուտ այս վերջին նպատակին ծառայեցին:

(*) Առանձին պիտի խօսինք քիչ ետքը այս ժամանակներու վանական - վարդապետական դրութեան վրայ, ատոր տկար կողմերն ալ երեւան բերելու համար:

Կաթողիկոսարաններ՝ ուսումնավայրեր ալ էին, վասնզի Եկեղեցոյ ամենէն գիտնական վարդապետներէն կը գտնուէին միշտ Կաթողիկոսի մօտ և այս պատճառաւ ուսումնասէր աշակերտներ կը գիմէին հոն, սորվելու և կատարելագործելու համար իրենց ուսումը: Կային անհատապէս գիտնական համարաւ ունեցող անձեր, եկեղեցական թէ՛ աշխարհական, բայց ընդհանրապէս եկեղեցական անձեր, որոնք իրենց հաշւոյն զբաղեցնէին անշուշտ:

Մեզ արեւիքցիներու համար շատ դիւրին է բաւական ճշգրտութեամբ ներկայացնել այդպիսի Դպրեմանքեր ու Դպրոցներ: Երեւակայեցիք՝ աշակերտաց բազմութեան համեմատ փոքրիկ կամ մեծկակ սենեակ մը, ուր աշակերտներ ծաւալատիկ նստած են քով քովի, պատին տակ, կաթաւ կամ ծիրաղի, փօսքեր կամ միմեքաներու վրայ, կամ պարզապէս եղէգէ կամ պրտուէ խսիւններու վրայ. ուսուցիչ վարդապետը կամ վարժապետը նստած է սենեակին աւանդէն բարձր մէկ կողմը, որու առջև փեթախսքա մը միայն կայ իբր գրասեղան. աշակերտներ կարգ մը ունին հարկաւ, որոնք կու գան ոտքի վրայ կամ ծնրաղկու, «առոտս» վարդապետ-վարժապետին ըսելու իրենց հաւատը:

Մենք գրտեմք՝ թէ դեռ մինչև վերջին ատենները, դպրոցական գիրքերը եկեղեցական գիրքեր էին: Հայերէն առաջին դասագիրքը, Քեթաւը կամ Այբեալը՝ «Երեւակայեցի լի վաղ ժամանակաց», զոր, որչափ որ կրցած եմ հետազօտել, պէտք է վերագրել Անանիա Շիրակացւոյն (Է. դար), Պնակները, այսինքն՝ Ա — Բ — Գ-ի տախտակ, որ դեռ կայ գաւառներու մէջ, կ'երևի թէ շատ հին ծագում ունի և յատուկ էր վաղեմի ազգերու, բայց հաւանաբար Յոյներէ առցած է Հայոց: Ասոնք առաջին միջոցներն էին փոքրիկներու բուն սորվեցնելու. ետքը կու գար Դաւթի Սաղմոսը. Առաջին Կանոնը՝ «Երանեալ», իբր առաջին դասագիրք, մնացած կանոնները իբր երկրորդ դասագիրք և հետզհետէ եկեղեցական մասեաններ իրարու կը յաջորդէին: Նախքան վերջին գիրքը կը համարուէր հին դպրոցին մէջ. Ս. Գիրքը եկեղեցական պաշտամունքի սահմանուած ընթերցումներով կ'աւանդ-

ուէր աշակերտներուն: Եկեղեցական պաշտամունքի երգեր և Շարականներ կը կազմէին երաժշտութեան զասը:

Ասորի գպրոցներու ծրագրին պարզ հետեողութիւն մըն էր այդ, Վասնդի Առարինիբու մէջ ալ *αβελήρροσι* (ասորերէն Աստուածաշունչին անունը, որ կը նշանակէ պարզ [թարգմանութիւն]) էր առաջին գիրքը, որ կը տրուէր գպրոցականներուն ձեռքը. ասոնք Սաղմոսէն կը սկսէին կարգալու. անմիջապէս հաջը կ'անցէին Նոր Կտակարանի և Հին Կտակարանի ուրիշ գիրքերուն, և վերջապէս Ասորի և Յոյն Եկեղեցիներու Հայրերու գործերուն: Ընթերցանութեան վարժապետները կը սորվեցնէին իրենց աշակերտներուն Արիստոտէլի հինգ ստորագութեանց համեմատ որոշիկ տարբեր ասացումներու նախադասութիւնները, ձայնը արծրացնել կամ ցածցնել՝ իմաստին համեմատ ձայնելէջ ընելով: Այս վարժութեան համար, ըլլալ տողին վրայ, ըլլալ բառերուն վերը կամ վարը, նշաններ կը դնէին. ասոնք *et cetera* ըսուած կէտեր էին կամ կէտերու խումբեր: Այդ շնչտերը երկու խումբի կը բաժնուէին՝ «*aramean*» կամ *et cetera* եւ *hellenistic* *et cetera*» (*La Littérature Syriacque, par R. DUVAL, 2ème éd., Paris, 1900, p. 69*).

Աւելի բարձր ուսումներու համար աւելի համալուար վարդապետ-վարժապետներ պէտք էր գտնել. և ինչպէս ըսինք, ասոնք կը՝ գտնուէին Կաթողիկոսարաններու և նշանաւոր վանքերու մէջ, նշանաւոր իրենց Դպրեմանքով. հոն է որ վարդապետը կամ վարդապետցուն կը պարապէր աստուածաբանական-փիլիսոփայական ուսումներով, միշտ այն բոլորակին մէջ, որ զծուած էր իր առջև: Պէտք է ըսնլ՝ որ Կաթողիկոսարաններ և վանքերէ կամ Դպրեմանքերէ դուրս եկող վարդապետներ կը բաւէին Եկեղեցւոյ պէտքերուն, բայց անոնք՝ որոնք ուսման համը առած՝ կը փախաքէին աւելի ևս հմտանալ, կը վազէին արտասահման, Ծ. դարու մէջ ասորական և յուճնական զպրօցներ, և հաջը միայն յուճնական: Անանիա Շիրակացի տեղէ տեղ փոխադրուեցաւ, իր ուսումը կտառելուգործելու համար. վերջապէս Տրապիզոն՝ Տիւքրիկոս գիտնականի մօտ ութը տարի մնաց,

համարողական և չափական գիտութիւնները իւրացնելու համար. Ստեփանոս Սիւնեցի՝ Դուճայ Կաթողիկոսարանէն ետքը՝ Մաքրինացւոց վանքը գնաց, Սողոմոն վարդապետը քով, և վերջապէս Բիւզանդիոն առաւ իր ընտելը. հոն սորվեցաւ յունարէն և լատիներէն. ապա գնաց Աթէնք և Հռոմ իր ուսման պաշարը շտցնելու և զօրացնելու համար: Միսթար Գօշ, Մեծ-Վարդապետը, ծպտուելով վանքէ վանք պտտեցաւ մինչ և Սև Լեռ:

Մատենադարաններ կ'ամ Արկիդ գրոց միայն Կաթողիկոսարաններու և վանքերու մէջ կարելի էր գտնել այնչափ որչափ պէտք էր բարձրագոյն ուսումներու համար: Պատմական ինչ ինչ տեղեկութիւններ ալ կան, որոնց մասնաւոր ուշադրութիւն պէտք է դարձնել՝ կարելի եղածին չափ ճշդելու համար նախնեաց հասկացողութիւնը վարդապետին պատմասութեան մասին և ըմբռնելու համար այն պատճառները, որոնք, ինչպէս կը կարծենք, ստեղծած են վարդապետական աստիճաններու հիգիւցական արարողութիւններով տըշուութիւնը: Եկեղեցականութեան մէջ սին յաւակնութիւններ սկսած էին ծալ տալ. անուն և համբաւ ունեցող վարդապետ-վարժապետներ իրարու նախանձը կը գրգռէին. մանաւանդ ասոնց աշակերտները նախատինքի և թշնամանքի կը հասցնէին այդ նախանձը՝ իրարու զէմ յոխորտալով, թէ իրենք աւելի ուսեալ, աւելի գիտնական վարդապետներու աշակերտներ էին:

Սարգիս Շնորհալի (ԺԲ. դար) իր Կաթողիկեայց Մեկնութեան մէջ տեղ տեղ անգրադարձած է այս խնդրին վրայ և իր խօսքերը այնքան արժէքաւոր են, որ կրնան ընդհանուր գաղափար տալ վարդապետութեան վրայ, որ, ինչպէս կ'երևի, կրօնաւորներու = վանականներու սեփական տիտղոս մը, զիրք մը եղած է արգէն և քիչ ետքը բոլորովին պիտի նուիրագործուի այս առանձնաշնորհումը՝ շնորհիւ Տաթևու Իրպրոցէն ձեռնած չորեքսասան աստիճաններու ծիսական հաստատութեան:

Արսալուստ Լալա Շարքաթերթէն, 1906
(Շարունակիլի 2)